

ΟΙ ΘΕΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΔΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Εισαγωγή

Στην αρχαία ελληνική μυθολογία^{3,7} θεοί, θεές και άλλα μυθικά πλάσματα (νύμφες κ.ά.) είχαν έντονη παρουσία στα δάση, και προστάτευαν δέντρα, άλλα φυτά και άγρια ζώα και πουλιά – το «δασικό οικοσύστημα», όπως λέγεται σήμερα. Αυτή η παρουσία και προστασία, αλλά και η πραγματικότητα αναλύονται στο κείμενο που ακολουθεί.

Προστασία

Θεότητες

Θεοί και θεές στους οποίους αποδίδονταν προστατευτικός ρόλος ήταν η Γαία, ο Πάν, ο Απόλλων και η Άρτεμις. Αλλά και άλλοι σχετίζονταν γενικότερα με τη Φύση, όπως η Δήμητρα, η Ήρα (θεά της βλάστησης), και ιδίως ο Δίας, ηγέτης των θεών. Σύμφωνα με τη μυθολογία, ο Δίας είχε μοιράσει τον φυσικό κόσμο με τους αδελφούς του Ποσειδώνα που πήρε τη θάλασσα και Πλούτωνα τον κάτω κόσμο. Η λέξη «κόσμος» (κόσμημα) είναι χαρακτηριστική των διαθέσεων των αρχαίων προς το φυσικό περιβάλλον.

Η Γαία – Γη Μητέρα, Μεγάλη Θεά, Μητέρα Πάντων (θεών, ανθρώπων, κάθε ζωής αλλά και των βουνών και του ουρανού), Ρέα, Κυβέλη – ήταν αντικείμενο προκληστικής λατρείας από την

Παλαιολιθική Εποχή. Οι αρχαίοι πίστευαν ότι προστατεύει όσους την υπηρετούν καλά, τιμωρεί τους κακούς χρήστες, συγχωρεί αλλά ως ένα όριο, και όταν αυτό ξεπεραστεί οι συνέπειες είναι πείνα, αρρώστια, καταστροφή, θάνατος – ένα μήνυμα απόλυτα επίκαιρο και σήμερα με την εκτεταμένη κακή χρήση της Γης σε ευρύτερη έννοια. Η Γαία λατρευόταν κυρίως στα βουνά της Κρήτης, και είναι γνωστός ο μύθος ότι έκρυψε σε σπήλαιο το γιό της Δία για να μη τον φάει ο πατέρας του Κρόνος. Εθεωρείτο προστάτης των άγριων ζώων και αγαπούσε τα «υλήεντα» (δασωμένα) βουνά. Η βοή του δάσους, όταν φυσούσε δυνατός αέρας, πίστευαν ότι προερχόταν από το πέρασμα της θεάς με την ακολουθία της (τους Κορύβαντες) από τις κορφές της Ίδης (Ψηλορείτη)⁸.

Ο Παν ήταν θεός της Φύσης, νεκρής και έμβιας. Θεός των πάντων (ο Παν, το παν, τα πάντα). Ειδικότερα ήταν θεός των δασών και λιβαδιών, προστάτης βοσκών, ποιμνίων και άγριων ζώων – ακόμα και χελωνών⁶. Ο Παν λατρευόταν κυρίως στα βουνά της Αρκαδίας, και παριστάνεται με κέρατα, πόδια και αυτιά τράγου – και με φλογέρα βοσκού. Η ακολουθία του, Σάτυροι και Σειληνοί, ήταν κατώτεροι δασικοί δαίμονες, επίσης παραμορφωμένοι. Η λέξη «πανικός» προέρχεται από το όνομά του. Αποδίδεται στην ψυχολογική κατάσταση ανθρώπων που χάνονται νύχτα στο δάσος, ή στην άτακτη φυγή (διασκορπισμό) ποιμνίων ακόμα και ύστερα από μικρό θόρυβο, ενώ σύμφωνα με άλλη άποψη ο Παν, με την εμφάνισή του, φόβιζε τους ανθρώπους που περνούσαν από δάση⁶. Επίσης, ο Παν έδωσε το όνομά του στην «πανίδα».

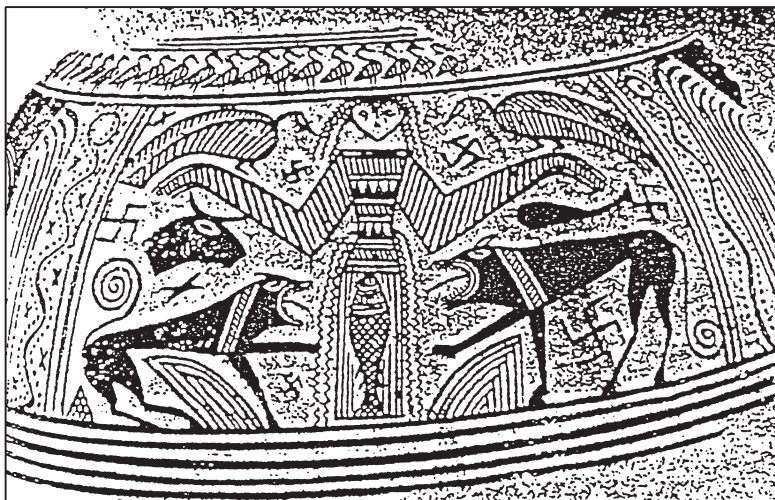
Ο Απόλλων, γνωστός και ως Φοίβος ή Ήλιος, ήταν θεός του Φωτός, προστάτης της μουσικής και του χορού. Η σχέση του με τα βουνά, το δάσος, τα δέντρα, τα ποιμνια και τα άγρια ζώα εκφράζεται με τα προσωνύμιά του Ακρίτας, Λυκωρέυς (προστάτης ποιμνίων από λύκους), Ερίφυλλος, Αλσηνός, Δαφνηφόρος, Μυρτώος, Πλατανίστιος, Κισσεύς, Ποίμνιος, Τράγιος, Λυκοκτόνος⁸. Ο Όμηρος γράφει ότι γοήτευε λιοντάρια, λύγκες και ζαρ-

κάδια ώστε να χορεύουν στα δάση⁶. Ο Απόλλων εμφανιζόταν κυρίως στον Παρνασσό, και το εκεί μαντείο των Δελφών, σε μια θαυμαστή ορεινή δασική περιοχή, ήταν αφιερωμένο σ' αυτόν, όπως και ιερά άλση σε άλλες θέσεις.

Η Άρτεμις, δίδυμη αδελφή του Απόλλωνα, ήταν θεά του κυνηγιού αλλά και προστάτης άγριων ζώων – με την έννοια ότι το κυνήγι έπρεπε να είναι «συνετό», να γίνεται όταν είναι απαραίτητο για τροφή (να μη είναι άσκοπο) και να προστατεύονται θηλυκά, έγκυα και νεαρά ζώα. Η ιδέα της προστασίας άγριων ζώων παρουσιάζεται σε γλυπτά, σε κεραμικά και σε μύθους, όπου η θεά βρίσκεται συντροφιά με διάφορα ζώα – ελάφια, ζαρκάδια, αρκούδες, λιοντάρια, ταύρους, λύγκες, άγριες γάτες, λαγούς, μέλισσες, πουλιά, ερπετά, ψάρια, φίδια κ.ά. Σ' ένα βάζο του 9^{ου} αιώνα π.Χ., που βρέθηκε στη Βοιωτία, εικονίζεται με πουλιά, λιοντάρια (ή λύκους), κεφάλι τράγου, ψάρι και ερπετά. (Στο σχέδιασμα περιλαμβάνονται και αγκυλωτοί σταυροί!)⁵.

Η Άρτεμις λατρευόταν στις κορφές των βουνών, σε δάση, πηγές, ρέματα, ποτάμια, αλλά και σε υγρότοπους, αμμουδιές και στη θάλασσα. Η αγάπη της για τη Φύση υποστηρίζεται και από μύθο: όταν ο πατέρας της, ο Δίας, ρώτησε τι ήθελε να της χαρίσει, αυτή απάντησε «δος μοι ούρεα πάντα»⁸ (δώσε μου όλα τα βουνά). Ακόμα η Άρτεμις θεωρούνταν παρθένα, και αυτό είχε την έννοια ότι όσα ήταν αφιερωμένα σ' αυτήν (ζώα, βουνά, δάση) έπρεπε να παραμείνουν άθικτα (παρθένα Φύση)⁵.

Η Άρτεμις θεωρείται και πρωτοπόρος της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Αυτός ο χαρακτηρισμός οφείλεται σε γιορτές, τα «Αρχτεία», που γίνονταν στη Βαβρώνα της Αττικής (κοντά στην Αθήνα), όπου μικρά παιδιά, συνήθως κορίτσια, υιοθετούνταν συμβολικά από τη θεά ως μικροί «άρχτοι» (αρκουδόπουλα), ντυμένα με δέρματα και μάσκες αρκούδας. Σε αγάλματα, τα παιδιά παρουσιάζονται με μικρά ζώα (λαγούς, περιστέρια) στην αγκαλιά, και η εκδήλωση είχε προφανή σκοπό να εμπνεύσει αγάπη προς τα ζώα⁵.

Η Άρτεμις με άγρια ζώα, πουλιά, φάρι και ερπετά σε βάζο του 9^{ου} αι. π.Χ.
(Ο αγκυλωτός σταυρός ήταν προϊστορικό σύμβολο ή διακοσμητικό στοιχείο).

Πέρα από την προστατευτική σχέση με τη Φύση, η Άρτεμις είχε πολλές άλλες ιδιότητες (προστάτης της υγείας, πόλεων κ.λπ.), όπως προκύπτει από τα περισσότερα από 100 προσω-νύμιά της. Έτσι, ονομαζόταν π.χ. Κορυφαία (παρούσα στις κορυφές των βουνών), Δρυμονή (σε δρυμούς), Πότνια θηρών (κυρία θηραμάτων), Ελαφία, Ορειβάτις, Ελαφηβόλος, Ταυροπόλος, Αγροτέρα, Πολύθηρος, αλλά και Παρθένος, Καλλίστη, Ανύμφευτος, Επίκοος, Ευάκοος, Σώτειρα, Νικηφόρος, Πατριώτις, Σωσίπολις, Παιδοτρόφος, και επίσης Αρχίχορος ή Υμνία γιατί αγαπούσε το χορό και τη μουσική. (Ο Όμηρος αναφέρει ότι χόρευε ή έτρεχε παίζοντας στα δάση με συντροφιά Μούσες ή Χάριτες – «που γαρ η Άρτεμις ουκ εχόρευεν»⁸).

Νύμφες, μούσες κ.ά.

Εκτός από τους θεούς και τις θεές, οι μύθοι των αρχαίων μνημονεύουν και άλλα μυθικά πλάσματα που ζούσαν στα δάση, όπως νύμφες, μούσες κ.ά.

Οι *νύμφες* ζούσαν μέσα σε δέντρα (κυρίως δρύες), γεννιούνταν, χαιρόνταν με την ευεξία τους και πέθαιναν με αυτά. Κατά τον Όμηρο «*νύμφαι χαιρούσιν ότε δρύας όμβρος άξεί, νύμφαι δ' άυ κλαίουσιν ότε δρυσίν ουκέτι φύλλα*»⁸ (χαιρόνται όταν βρέχει και κλαίνε όταν οι δρύες δεν έχουν φύλλα). Ο θόρυβος κατά την πτώση υλοτομούμενου δέντρου στο έδαφος εθεωρείτο κλάμα (θρήνος και «κοπετός») της *νύμφης*.

Αναφέρονται περιπτώσεις που οι *νύμφες* τιμωρούν ή ανταμείβουν. Ο πατέρας του Περραιβού τιμωρήθηκε γιατί δεν άκουσε την παράκληση της *νύμφης* Αμαδρυάδος να μη κόψει το δέντρο της⁸, ενώ άλλη Αμαδρυάς αντάμειψε (με τον έρωτά της) τον Αρχάν, γιατί το δέντρο της κινδύνεψε να παρασυρθεί από χείμαρρο και αυτός το προστάτεψε με «*πρόχωμα*»¹¹.

Οι *νύμφες* των δρυών ονομάζονταν Δρυάδες, Αμαδρυάδες, Δρυμοχαρείς κ.ά., αλλά υπήρχαν και αλσεάδες, ορεάδες (σε βουνά), ναϊάδες (σε πηγές), λιμνιάδες (σε λίμνες), ναπαίες (σε κοιλάδες), λειμωνιάδες (σε λιβάδια)⁶. Υπήρχε και *νύμφη* Πίτυς¹¹ που έδωσε το ονομά της σε είδος πεύκου. (Εκτός από τις *νύμφες*, θεοί, θεές και ήρωες είχαν στην προστασία τους ορισμένα είδη δέντρων: ο Δίας τις δρύες, η Ήρα τις ιτιές, η Αθηνά τις ελιές, ο Απόλλων τη δάφνη, ο Παν τα πεύκα, ο Ηρακλής τις λεύκες, ο Διόνυσος τα αμπέλια, και το κυπαρίσι τους θεούς του Άδη).

Οι *μούσες* κατέβαιναν από τα βουνά υμνώντας τους θεούς, συναναστρέφονταν με ανθρώπους και χόρευαν σε πηγές μέσα σε δάση. Αγαπητές κατοικίες τους ήταν τα Πιέρια (Πιερίδες *μούσες*), ο Όλυμπος, ο Ελικών (στη Βοιωτία) και ο Παρνασσός. Ήταν ενιά με διάφορα ενδιαφέροντα, όπως ποίηση, ιστορία, χορός κ.ά.

Οι *χάριτες* ζούσαν κυρίως στον Παρνασσό (χόρευαν με τις *μούσες* στα δάση), εκπροσωπούσαν κάθε χάρη όπως δηλώνεται με το όνομά τους, και προστάτευαν κάθε καλό και ευγενικό.

Ακόμα στα δάση ζούσαν *Κένταυροι*, *Λαπίθες* και *Κύκλωπες*, που ήταν δασικοί δαίμονες, προσωποποίηση του πρωτογενούς βίου των ανθρώπων. Οι *Κένταυροι* και οι *Κύκλωπες* ήταν

παραμορφωμένα πλάσματα, ενώ οι Λαπίθες χαρακτηρίζονται από τον Όμηρο ως «άνδρες» και «ήρωες»⁸. Ο αγώνας των Λαπίθων εναντίον των Κενταύρων θεωρείται αγώνας του ελληνικού πολιτισμού εναντίον της βαρβαρότητας, και ως τέτοιος παρουσιάζεται σε γλυπτά της ζωοφόρου του Παρθενώνα και του Θησείου. Ο μονόφθαλμος Κύκλωπας Πολύφημος είναι γνωστός από την Οδύσσεια – και ήταν βοσκός γιδοπροβάτων.

Τεμένη και άλση

Η παρουσία θεών, νυμφών και δαιμόνων στα δάση δεν σημαίνει βέβαια ότι υπήρχε γενική προστασία, ούτε μπορούσε να υπάρχει γιατί οι άνθρωποι είχαν ανάγκες για τροφή (κυνήγι, κτηνοτροφικά προϊόντα) και υλικά (ξύλο κ.λπ.), και όπως οι ίδιοι οι αρχαίοι έλεγαν «ανάγκα και θεοί πείθονται». Ουσιαστική προστασία υπήρχε μόνο σε ιερούς χώρους – τμήματα δασών αφιερωμένα σε θεούς και θεές. Τα τμήματα αυτά ήταν γνωστά ως (ιερά) «τεμένη» ή «άλση».

Ο όρος «τέμενος» (από το ρήμα τέμνω, όπως και το τμήμα) αναφερόταν κυρίως σε κτήματα, «αποκοπτόμενα» από μεγάλης έκτασης κοινόχρηστες ή δημόσιες «γαίες», που δίνονταν ως δώρο στο βασιλιά, και περιλάμβαναν όχι μόνο δάση, αλλά και γεωργικές εκτάσεις και βοσκές⁸. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις τέμενος σήμαινε ιερό τόπο, που ονομαζόταν «ιερό τέμενος»⁶.

Τα ιερά άλση ή, απλά, άλση ήταν δάση αφιερωμένα σε θεότητες. Ήταν μικρά ή μεγάλα τμήματα δασών, μερικές φορές ολόκληρες κοιλάδες ή νησιά (αναφέρεται περίμετρος 15 χιλιομέτρων⁶), και τα μικρότερα ήταν περιφραγμένα με πέτρινους τοίχους. Η προστασία ήταν απόλυτη: απαγορευόταν η υλοτομία δέντρων (και η κοπή κλαδιών), το κυνήγι, το φάρεμα, η βοσκή, η αιχμαλωσία πουλιών, και επίσης η απομάκρυνση φύλλων και κοπριάς («επί της ιεράς γης κόπρον μη άγειν μηδεμίαν»⁸). Μέγιστο έγκλημα θεωρείτο ο εμπρησμός.

Εξαιρέσεις υπήρχαν, π.χ. για ιερείς που υπηρετούσαν στο άλσος (βοσκή λίγων προβάτων για διατροφή, θανάτωση άγριων ζώων για θυσία), ή υλοτομία λίγων δέντρων για κατασκευή ή επισκευή ναού (έπρεπε να ακολουθήσει φύτευση⁶).

Οι παραβάτες τιμωρούνταν με διάφορους τρόπους, όπως χρηματικό πρόστιμο ή μαστίγωση δούλων. Μερικοί πίστευαν ότι μπορούσαν να μεταμορφωθούν σε δέντρα ή ζώα, ή να τιμωρηθούν με αθεράπευτη πείνα, ή να σκοτωθούν ή να τραυματισθούν οι ίδιοι, τα σκυλιά ή τα άλογά τους. Σχετικοί επώνυμοι μύθοι είναι οι ακόλουθοι: Ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεομένης τρελάθηκε γιατί σκότωσε 5000 αιχμαλώτους Αργείους σε ιερό άλσος, το οποίο και έκαψε⁶. Ο Αγαμέμνων κυνήγησε σε ιερό χώρο, και η Άρτεμις προκάλεσε ισχυρούς ανέμους που εμπόδιζαν το στόλο να φύγει για την Τροία, ώσπου θυσίασε τη θυγατέρα του, την Ιφιγένεια. Ο κυνηγός Ωρίων εκόμπαζε ότι μπορούσε να σκοτώσει όλα τα ζώα, αλλά η Άρτεμις έστειλε ένα μεγάλο σκορπιό, που τον τσίμπησε και τον σκότωσε. Έναν άλλο κυνηγό τον Τεύχρο, τον έκανε λεπρό γιατί σκότωσε ένα ιερό ελάφι⁵. Αλλά και η Δήμητρα τιμώρησε τον Ερυσίχθονα, γιο του βασιλιά της Θεσσαλίας, που έκοψε ξυλεία από ιερό άλσος της για να χτίσει μεγάλη συμποσιακή αίθουσα. Η θεά (με τη μορφή ιέρειας) φρόντισε να τον αποτρέψει, αλλά αυτός ήταν ανένδοτος, και τιμωρήθηκε να τρώει τα πάντα, ό,τι έβρισκε μπροστά του, χωρίς να χορταίνει. Καθημερινά γινόταν όλο και πιο αδύνατος, και τελικά κατέφαγε τις σάρκες του¹². Ακόμα και πόλεμος έγινε γιατί τολμήθηκε «παράνομη» είσοδος και καλλιέργεια άλσους αφιερωμένου στον Απόλλωνα⁶.

Τα άλση ήταν πολλές εκατοντάδες στην αρχαία Ελλάδα, αφιερωμένα σε διάφορους θεούς και θεές. Η ειδωλολατρική λειτουργία τους συνεχίστηκε ως τον 4^ο αιώνα μ.Χ., οπότε αυτή η λατρεία απαγορεύτηκε από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Θεοδόσιο. Μερικά όμως άλση διατηρήθηκαν αφού στο χώρο τους χτίστηκαν Χριστιανικοί ναοί.